

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940 m. rudenį: ideologiniai gniaužtai mokytojams, 1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose (1)

Kelių dalių straipsnio tyrimo objektas – istoriografijoje dar beveik neatspindėti bendrojo lavinimo mokyklų sovietinimo pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais reiškiniai ir faktai. Mokytojų, mokinių ir kitų su švietimo įstaigomis daugiau ar mažiau susijusių žmonių atžvilgiu taikyta primityvių bolševizmo idėjų agresyvios indoktrinacijos viršūnė buvo pasiekta per vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metų sukakties minėjimus 1940 m. lapkričio 6–8 d. Straipsnyje daugiausia remiamasi istoriografijoje dar beveik nepanaudotomis Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) bylomis, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) medžiaga, kitais archyviniais, istoriografiniais ir asmeniniais autoriaus šaltiniais.

ĮVADAS

Pastaruoju metu į praeitį nutolęs bolševikų okupuotos Lietuvos 1940–1941 m. istorijos laikotarpis sulaukia mažiau tyrėjų dėmesio. Ypač tai pasakytina apie vykdytą per pirmąją

sovietinę okupaciją švietimo, kultūros ir visuomenės dvasinio gyvenimo sovietinimą. Jam geriau atskleisti yra istoriografijai dar beveik nepanaudotų informatyvių archyvinių šaltinių. Daugiausia jais remiantis, kelių dalių straipsnyje nagrinėjami lietuvių istoriografijoje dar beveik neatspindėti bendrojo lavinimo mokyklų sovietinimo pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais reiškiniai ir istorijos aspektai.

1940–1941 m. pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpis, istoriografijoje dar vadinamas pirmuoju sovietmečiu ar bolševikmečiu (atitinkamai 1941–1944 m. nacių ar nacistinė okupacija – nacmečiu), Lietuvos švietimo istorijoje išsiskiria sudėtingais pokyčiais, netikėtais ir tragiškais su mokyklų veikla susijusių žmonių likimų vingiais. Tai buvo ir beveik pusę amžiaus trukusių Lietuvos okupacijų pradžia. Po vienerių mokslo metų vieną okupantą pakeitė kitas – 1941 m. birželio mėn. pirmąją sovietinę okupaciją pakeitė nacių (vokiečių) okupacija. 1944 m. vasarą–rudenį prasidėjusi antroji sovietinė okupacija užgožė 1940–1941 m. sovietizacijos įvykius naujais ideologinės prievartos

veiksmis ir priemonėmis bei su jais susijusiais Lietuvai labai tragiškais įvykiais. Tokia istorijos raida taip pat turėjo įtakos tam tikram 1940–1941 m. įvykių, nesusijusių su žmonių represijomis ir aukomis, primiršimui. Fiziškai mažiau skausmingi įvykiai priskirtini sričiai, kurią galima laikyti dvasine okupacija. Kai kurie tyrėjai ir publicistai tam vartoja ir dvasinio genocido apibrėžimą. Toks yra ir vieno Bronislovo Kuzmicko straipsnio, parengto pagal 1993 m. birželio 12 d. konferencijos pranešimą, pavadinimas. Šio straipsnio pradžioje rašoma: „Sovietinis ir nacistinis režimai, nesitenkindami politiniu, teisiniu ir ekonominiu žmonių pavergimu, fiziniu ištisų tautų ir klasių naikinimu, su stebėtinu nuoseklumu ir atkaklumu stengėsi dvasiškai pavergti žmones, tautas, vykdė dvasinį genocidą. [...] Sovietų vykdytas dvasinis pavergimas, vadintas „idėjiniu darbo žmonių auklėjimu“, buvo plataus masto, įvairių formų, atviras ir užslėptas [...]“⁴¹ Manytina, kad „dvasinio genocido“ sąvoka, nesusaistyta su teisinėmis kategorijomis, vartotina ir istoriografijoje. Prie filosofijos mokslininko citatos galima pridurti, kad susiklosčius labai nepalankioms bolševikų okupacijos aplinkybėms ar ilgiau užtrukus stalinizmo laikotarpiui lietuviams grėsė ir nutautėjimas (surusėjimas).

Mokytojai, mokiniai ir pastarųjų tėvai 1940 m. vasaros pabaigoje ir rudenį Lietuvoje pateko į intensyvaus ideologinio perauklėjimo girnas. Tam buvo pasitelkta jau anksčiau SSRS imperijoje taikyta bolševizmo teorija ir praktika. Tik pedagogai, kitaip nei didesnioji visuomenės dalis, buvo ne tik auklėjamieji. Mokytojai iš dalies turėjo tapti vadinamosios socialistinės visuomenės subjektais, padedančiais sovietizuoti savo auklėtinių sąmonę. O mokinių tėvams, norėjusiems išvengti represijų, teko arba pritarti okupantų bolševikų ir jiems talkinusių kolaborantų platinamai ideologijai ir veiksams, arba

nepasitenkinimą reikšti tik patikimų artimųjų ir bendraminčių būryje. Nedidelė minėtų trijų kategorijų asmenų dalis nesitenkino pasyviu stebėtojo vaidmeniu – jie jungėsi į pagrindines organizacijas ir grupes, ėmėsi kitos nelegalios antisovietinės veiklos.

Istoriografija apie bolševikų 1940–1941 m. vykdytą ideologinę prievartą Lietuvos mokyklose ir jas pasitelkus atliekamus visos visuomenės sovietizavimo veiksmus vis dar tebėra negausi. Pokario stalinizmo laikotarpiu ir vėliau okupacijos metais sovietų istorikai buvo įpareigojami ištrinti ar iš esmės pakeisti daugelio Lietuvos Respublikos istorijos faktų ir reiškinų istorinę atmintį. Tai pasakytina ne tik apie 1918–1920 m. nepriklausomybės kovas, apie du dešimtmečius vykusį spartų Lietuvos modernizavimą ir daugelio ūkio, kultūros ar švietimo sričių pasiekimus iki 1940 m. okupacijos. Iš istorinės atminties buvo siekiama ištrinti tikrovę atitinkantį 1940 m. „socialistinės revoliucijos“ vaizdinį, negrįžtamai pakoreguoti visuomenės (ar didelės jos dalies) požiūrį į 1940 m. birželį pasibaigusį valstybinės nepriklausomybės laikotarpį. Sovietinis istorijos mokslas ir žiniasklaidos propaganda turėjo primesti žmonėms bolševikinę įvykių 1940 m. birželį–rugpjūtį, kada Lietuva buvo okupuota ir aneksuota, versiją. O šykštūs Lietuvos sovietinimo 1940 m. tikrovę fiksuojantys archyviniai šaltiniai buvo neprieinami netgi daugeliui profesionalių sovietinių istorikų, tyrinėjusių „socializmo statybos“ temas. Vadinamąją 1940 m. socialistinę revoliuciją Lietuvoje ir vėlesnius „spartaus kitų tarybinių tautų vijimosi“ procesus galėjo tyrinėti tik kai kurie Sovietų Sąjungos komunistų partijos vietinės vadovybės pasitikėjimą pelnę lietuvių istorikai. Rašant straipsnį į kolektyvinę monografiją ar istorijos mokslų kandidato disertaciją, jiems būdavo suteikiama galimybė susipažinti su kai kuriomis neišslaptintų (t. y. plačiau visuomenei

neprieinamų) archyvų bylomis. Tos tyrimų temos daugiausia būdavo susijusios su komunistų partijos, komjaunimo ar sovietinių profsąjungų veikla kurioje nors ekonomikos, kultūros, švietimo ar kitoje visuomenės gyvenimo srityje vykdant okupuotoje Lietuvoje tam tikrus „socialistinius pertvarkymus“ ir pan.

1940–1941 m. Lietuvos švietimo istorija, beveik sutampanti su vieneriais mokslo metais, ir atskirų to laikotarpio mokyklų veikla iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo sovietinėje istoriografijoje buvo nušviečiama tendencingai². Tik susikūrus Lietuvos Sąjūdžiui, dar iki 1990 m. pasirodė objektyvesnių tyrimų ir archyvinų dokumentų publikacijų. Todėl galima konstatuoti, kad XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir 1990 m. atkurtos Nepriklausomybės laikotarpiu atsirado naujų galimybių objektyviau analizuoti tiek 1940–1941 m. įvykius, tiek tada vykusius mokyklų funkcionavimo, mokytojų trėmimo ir kitus švietimo istorijos procesus³.

Remiantis atsivėrusiais archyvų fondais ir kitais šaltiniais, Lietuvos švietimo istorijos klausimais parašyta nemažai analitinių darbų – straipsnių ir monografijų. Iš jų galima išskirti tuos, kuriuose rašoma ir apie mokyklas ar su jomis susijusius pokyčius per pirmąją sovietinę okupaciją. Tai istorikų Vyginto Pšibilskio, Vandos Kašauskienės, Juozapo Romualdo Bagušausko monografijos⁴. Po 1990 m. Kovo 11-osios buvo išleista nemažai lokalaus pobūdžio informacinių straipsnių ir knygų⁵. Juose pateikta ir šiek tiek faktų apie aptariamo laikotarpio Lietuvos mokyklas, kitas švietimo įstaigas. Tačiau tose knygose ir straipsniuose neatsispindi švietimo sovietizavimo procesas. Juo labiau ten nėra faktų, atspindinčių 1940 m. spalio mėn. pradėtą ruošimąsi 1917 m. „Didžiosios Spalio Socialistinės revoliucijos“ sukakties minėjimo renginiams, kurie virto kelių dienų išbandymu mokytojams ir jų auklėtiniais.

Tą patį galima pasakyti ir apie kitus mokyklų istorijos leidinius, kuriuose randama nedaug faktų apie Šakių apskrities mokyklų sovietizavimą 1940–1941 m. Tokia, pavyzdžiui, yra Jono Boso knyga apie dabartiniame Šakių rajone (jo teritorija beveik sutampa su buvusios iki 1950 m. Šakių apskrities plotu) veikusias mokyklas, Lilijos Ūsienės ir Rimutės Jievaitienės sudaryta knyga „Gelgaudiškio vidurinė mokykla“, kurioje 1940–1941 m. laikotarpio miestelio mokyklai skirtas skyrelis „Permainų metas“, taip pat Marijos Puodžiukaitienės monografija, nušviečianti Sintautų miestelio mokyklų istoriją⁶. Šiuose leidiniuose apžvelgiama ilgo laikotarpio mokyklų raida, supažindinama su jose dirbusiais pedagogais.

Nedaug 1940 m. antrąjį pusmetį provincijos valsčių komunistų ir komjaunuolių vykdyto agresyvaus mokytojų „perauklėjimo socializmo pagrindais“ faktų pateko į Šakių rajono istorijai skirtas knygas. Tai pasakytina tiek apie „Vermės“ leidyklos knygų serijos „Lietuvos valsčiai“ lokales monografijas „Sintautai“⁷, „Gelgaudiškis“⁸, tiek apie kitus buvusius Šakių apskričiai ir jos vietovėms skirtus kraštotyros ar atsiminimų leidinius, tokius kaip „Barzdai“, „Jankų kalendorius“⁹ ir kt.

Lietuvos mokyklų, jų mokytojų ir mokinių padėtis 1940 m. vasarą ir rudenį atspindėta dar nacmečiu išspausdintuose „Lietuvių archyvo“ tomuose. Pirmiausia paminėtina B. Vosylius publikacija „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslo metus“¹⁰ ir A. Kučinsko straipsnis „Tarybiniai metai gimnazijose“¹¹. Remiantis šiais tekstais ir kitais šaltiniais iševijoje buvo parašyta Vaclovo Čižiūno ir Simo Sužiedėlio conceptualaus enciklopedinio straipsnio „Švietimas II pasaulinio karo metu“ dalis apie mokyklų sovietinimą 1940–1941 m. m.¹² Įdomių pavienių švietimo įstaigų sovietinimo pirmuoju bolševikmečiu istorijos faktų ir

archyvinius šaltinius papildančių autentiškų atsiminimų yra ir kituose leidiniuose. Pavyzdžiui, šiek tiek informacijos apie tikrąją padėtį Šakių apskrityje ir jos mokyklose 1940–1941 m. galima rasti išėivijoje pasirodžiusiame leidinyje „Zanavykija“ – jame skelbiamas žiupsnelis pirmuoju bolševikmečiu Šakiuose mokytojavusios Monikos Liulevičienės atsiminimų¹³.

Svarbiausias archyvinis šio straipsnio šaltinis yra LCVA fondas R-762, kuriame saugomos 1940–1941 m. ir antrosios sovietinės okupacijos laikotarpio bylos, gautos iš Švietimo ministerijos. Šiame fonde (ap. 1, b. 245) yra beveik visų Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų pranešimai apie pasirengimą „Didžiosios Spalio Socialistinės revoliucijos“ sukakčiai 1940 m. rudenį ir įvykusių renginių ataskaitos. Pradinio ugdymo švietimo įstaigos tuo metu tebebuvo vadinamos pradžios mokyklomis – toks pavadinimas išliko tų mokyklų kampiniuose spauduose, antspauduose ir raštvedyboje (pradinės mokyklos pavadinimas prigijo pokario metais). Taip pat straipsniui pasitelkti kiti LCVA ir LYA šaltiniai, 1940 m. sovietinė periodika, istoriografijos darbai ir kt.

KAI KURIE BENDROJO LAVINIMO MOKYKLŲ SOVIETINIMO LIETUVOJE IR ŠAKIŲ APSKRITYJE REIŠKINIAI IR FAKTAI

Istorikas Arvydas Anušauskas knygoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ rašo, kad tas laikotarpis „paliko vieną tragiškiausių pėdsakų Lietuvos istorijoje. Sovietiniai okupantai ir kolaborantai naikino viską, kas Lietuvos valstybės buvo sukurta. Lietuvių tautos kultūra, švietimas, ūkis atsidūrė komunistinės ideologijos gniaužtuose. Vietinių kolaborantų sluoksniu

nebuvo didelis, bet, su okupantų parama suėmęs visus valdžios (ir prievartos) sverčius, galėjo jėga vykdyti Maskvos planus.“¹⁴ Istoriografijoje nemažai rašyta apie tai, kad 1940 m. birželį, okupacijos pradžioje, daugelis Lietuvos gyventojų ir visuomenės veikėjų, net ir vadinamosios Liaudies vyriausybės, sudarytos pagal Maskvos emisarų – SSRS užsienio reikalų ministro pavaduotojo Vladimiro Dekanozovo ir SSRS pasiuntinio Lietuvoje Nikolajaus Pozdniakovo – nurodymus, nariai tikėjosi, jog bus išlaikyta bent dalis šalies suvereniteto ir tam tikras vidaus politikos savarankiškumas. Tačiau tos naivios ar optimistinės visuomenės dalies euforija, „atsikračius Smetonos režimo“, truko neilgai. Legalizuotos Lietuvos komunistų partijos veikėjai Antanas Sniečkus, Mečislovas Gedvilas, Aleksandras Guzevičius su patarėjais iš SSRS represinių struktūrų greitai pradėjo sovietinti visuomenę represijomis. Tai turėjo pasėti baimę ir priversti žmones paklusti naujosios valdžios nurodymams¹⁵. Prezidento ir „Liaudies vyriausybės“ vadovo pareigas ėjusiam žurnalistui Justui Paleckiiui, susivokus, kad teks atlikti netgi ne marionetės, bet pastumdėlio kolaboranto vaidmenį, beliko apsiverkti ir kurį laiką gydytis nervinį šoką¹⁶. Vėliau 1940–1941 m. J. Paleckis jau pakluso tiek V. Dekanozovui ir N. Pozdniakovui, tiek A. Sniečkui, kuris vadovavo ir vietos komunistams, ir saugumo įstaigai, o padėti kai kuriems bolševikų paniekintiems ir nuskriaustiems žmonėms šiek tiek galėjo tik kai 1944 m. Lietuva buvo „išvaduota“¹⁷.

Liaudies vyriausybės švietimo ministras Antanas Venclova jau 1940 m. birželio 27 d. pasirašė aplinkraštį Nr. 659 „Visiems vidurinių mokyklų, mokytojų seminarijų direktoriams ir pradžios mokyklų inspektoriams“, kuriame demagogiškai skelbė: „Lietuvai prasidėjo nauja epocha. Senasis režimas žlugo, o kartu su juo žlugo ir tariamieji idealai, kurie per 14 metų dirbtinai norėta primesti

Lietuvos gyventojams. Tautos vienybės vardu buvo stengiamasi pateisinti siauros politinės grupės žmonių savanaudiškus reikalus. Galbūt skaudžiausiai senojo režimo spaudą pajuto Lietuvos švietėjai, įvairių mokyklų mokytojai, iš kurių per visą eilę metų buvo reikalaujama vergiško paklusnumo tautininkų politikos įgyvendinimui. Buvo paneigtas intelektas, o iškeltas karjerizmas, tuo padarant daug žalos mūsų kultūrai. Šiandien visa tai jau yra praeityje, kuri niekad negrįš.¹⁸ Žvelgiant į to meto įvykius iš istorinės perspektyvos galima teigti, kad ministras jau buvo įsijautęs į kolaboranto vaidmenį ir visiškai klaidingai apibūdino mokytojų padėtį okupacijos išvakarėse – savo autoritetu, atlyginimu ir socialiai tuo metu ji buvo aukšto lygio. Be abejo, švietimo darbuotojai juto tam tikrus tautininkų valdžios suvaržymus, bet jų net neįmanoma lyginti su primesta per 1940 m. sovietizaciją mokytojų muštru. Kai kurios cituoto A. Venclovos aplinkraščio formuluotės labiau tinka bolševikų suformuotam vienpartinės nomenklatūros sluoksniui.

Mokytojai, kiti švietimo darbuotojai anksti patyrė griaujamąjį vadinamųjų socialistinių pertvarkymų jėgą. Tais permainingais 1940 m., pradėdant nuo Nepriklausomybės praradimo išvakarių, mokytojų padėtis keitėsi iš esmės. Iki 1940 m. vasaros daugiausia krikščioniška pasaulėžiūra ir humanistinėmis nuostatomis vadovavęsi pedagogai buvo prievartaujami skleisti stalininę bolševikų propagandą, savo auklėtiniams ir jų tėvams diegti okupantų primestas sovietines vertybes. Tiesa, 1940 m. birželio ir liepos mėn. ne visi mokytojai patyrė prievartą ir vykdė nurodymus šmeižti arba melagingai traktuoti tai, kas Lietuvoje vyko 1918–1940 m. Mat 1940 m. birželio 15 d. įvykdytas Lietuvos okupacijos veiksmas beveik sutapo su daugumos mokytojų atostogų pradžia. Vėliau padėkės Raudonajai armijai „išvaduotojai“ ir Josifą Staliną šlovinančiuose mitinguose

tik nedaugelis pedagogų buvo priversti kilti į tribūnas. Kalbėtojų, dėkojančių „viso pasaulio darbo žmonių tėvynei SSRS“, paprastai pakakdavo tarp 1940 m. birželį iš kalėjimų išėjusių komunistų ir kitų sovietinių aktyvistų. Atrodo, kad liepos mėn. tarp mitinginių miestelių ir kaimų kalbėtojų buvo atsидūręs tik vienas kitas mokytojas. Dalis tokių pedagogų buvo oratoriai savanoriai, veikusiai tikėjęsi padaryti karjerą besiformuojančioje bolševikų elito piramidėje. Galima sakyti, kad atostogų metas padėjo visuomenėje didelį autoritetą turėjusiai ir gausiai mokytojų profesinei bendruomenei (jos daugumai) išvengti ankstyvo įtraukimo į Lietuvos sovietinimo procesą. Tačiau ar mokytojai būtų galėję pakreipti įvykius ir taip išgelbėti inteligentijos garbę, jeigu „Liaudies seimo“ rinkimai ir aneksija būtų vykę ne per vasaros atostogas? Toks klausimas kyla skaitant Alfredo Ericho Senno samprotavimus, kiek lietuvių inteligentai prisidėjo palengvindami Lietuvą inkorporuoti į SSRS¹⁹. Be abejo, vykstant pamokoms, tiek mokytojų tarpusavio, tiek ir jų ryšiai su visuomene būna glaudesni, atsiranda daugiau organizacinių galimybių. Tačiau reikia atsižvelgti į tuometinius geranoriškumu užmaskuotus agresyvius SSRS bolševikų veiksmus. Tokiomis aplinkybėmis pedagogai geriausiai atveju atskiruose miestuose ar apskrityse būtų galėję pakoreguoti visuomenės nuomonę per birželio mėn. mitingus ar liepos mėn. vykusių rinkimų kampaniją. Įvykių Lietuvoje sekos tai nebūtų pakeitę. Juolab kad rinkimų rezultatai, kaip ir „savanoriškas Lietuvos įstojimas“ į SSRS, jau iš anksto buvo suplanuoti. Tam buvo įvykdytas vadinamojo Liaudies seimo rinkimų 1940 m. liepos 21 d. farsas. O prieš šiuos rinkimus (daugiausia 1940 m. liepos 11–13 d.) buvo suiminėjami aktyviausi ir autoritetingiausi visuomenės veikėjai, siekiant šiuos žmones izoliuoti ir kartu įbauginti Lietuvos gyventojus.

Nesant nuodugnesnių tyrimų neaišku, kiek, koku mastu ir kaip per tą demokratijos požiūriu karikatūriškai atrodančią rinkimų kampaniją buvo panaudoti mokytojai. Tam būtini papildomi tyrimai ir atsiminimų analizė. Per skubotą trumpalaikę rinkimų kampaniją pasitaikė ir su mokytojais susijusių kuriozų. Į publikuotus atsiminimus pateko Upninkų pradžios mokyklos mokytojos A. Palaimienės istorija „mitinge“. Tada „į Upninkus iš Jonavos atvažiavo sunkvežimiu keli žydėliai ir ginkluoti vyrai, kurie suvarė apylinkės žmones prie mokyklos. Suėjo baltom skarelėm ryšinės moterėlės, keletas vadinamųjų cicilikų. Mokytojai liepė lipti kopėčiomis į sunkvežimį. Mokytojai liepė sakyti kalbą. Ji pasakojo [dukteriai. – S. B.], kad nežinojusi, nuo ko pradėti. Sako, pradėjau šnekėti apie revoliuciją Prancūzijoje, apie Žaną d Ark. Pamačiau moterėles skarelių kampeliais besišluostančias ašaras. [...] To spektaklio rengėjai buvo labai nepatenkinti. Mokytoja jautė žmonių nuotaikas, žinojo, kad sovietų valdžios atėjimu nesidžiaugia žmonės, išskyrus vieną kitą pijokėlį, tinginį ir kelis vadinamuosius cicilikus.“²⁰

Lietuvos mastu palyginti nedaug mokytojų patyrė represijas ir per 1940 m. liepos 11–13 d. visuomenės veikėjų suėmimus. Tarp tada Šakių apskrityje suimtųjų buvo Šakių miesto pirmosios pradžios mokyklos vedėjas Juozas Orentas²¹.

Lietuvą aneksavus ir 1940 m. rugpjūčio 3 d. inkorporavus į SSRS svarbiu švietimo sistemos sovietinimo veiksniu turėjo tapti 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. Kauno sporto halėje surengtas mokytojų suvažiavimas. Jam daug dėmesio skyrė tiek valdžią uzurpavę Lietuvos komunistai, tiek aukšti ministerijų pareigūnai ir įstaigų funkcionieriai, tiek jų kuratoriai iš Maskvos. Tai rodo ir suvažiavimo prezidiumo sudėtis. Jame buvo visi vyriausybės nariai, jų užnugaryje – daug nematomos įtakos svertų turėjęs LKP CK

sekretorius A. Sniečkus, to komiteto narys švietimo reikalams Kazys Preikšas, SSRS diktatoriaus J. Stalino užduotį prijungiant Lietuvą prie bolševikų imperijos meistriškai atlikęs N. Pozdniakovas. Apie 1940 m. Lietuvos mokytojų suvažiavimą šen bei ten rašyta, tačiau ateityje reikėtų šiuolaikinei visuomenei pateikti tam įvykiui skirtą leidinį su oratorių kalbų stenogramomis, komentarais ir pan. Šiame straipsnyje pasitenkinsime keliais bruožais ir kai kuriomis detalėmis.

Įdomu, kad net suvažiavimą pradėjęs švietimo ministras A. Venclova beveik nieko nekalbėjo apie tikruosius mokytojų reikalus, užtai kelis kartus pašlovino J. Staliną ir Raudonąją armiją. Ilgai iš tribūnos mokytojus švietė M. Gedvilas, tada dar vidaus reikalų ministras, pagarsėjęs masiniais inteligentų suėmimais. Trumpa ir, anot klausytojų, santūriausia buvusi Vinco Krėvės, tuometinio ministro pirmininko pavaduotojo, kalba, pabaigta himno, kuri Lietuvoje jau keitė SSRS himnu tapęs „Internacionalas“, eilute „Ir šviesa, ir tiesa mūs žingsnius telydi.“ Antrąją suvažiavimo dieną kalbėjęs J. Paleckį, kuris turėjo ir šiek tiek pedagoginio darbo patirties (beje, iškart po mokytojų suvažiavimo, 1940 m. rugpjūčio 17 d., jis tapo LKP nariu²²), mokytojai įvertino taip: „Prikalbėjęs eilę naivių žodžių bei palyginimų, tarytum turėdamas nemokšų auditoriją, jis vis kėlė Tarybų Sąjungą kaip laisvų darbo žmonių kraštą, kaip vienintelę pasaulį kultūringą šalį. Visos kitos, jų tarpe ir Lietuva, atsilikėlės, pažangos stabdytojos.“²³ Daugelio istorijos vadovėlių autorius Juozas Geniušas, Švietimo ministerijos departamento direktorius, ragino mokytojus iš naujo įvertinti tautos istoriją, o ypač ligšiolinį nepriklausomo gyvenimo tarpsnį²⁴. Antrąją renginio dieną halės žiūrovų tribūnose sėdintys mokytojai kalbėtojų beveik nesiklausė, skaitė laikraščius, šnekučiavosi tarpusavyje, vaikštinėjo į lauką ir atgal. Tiesa, per J. Staliną šlovinantį

meną demonstruojančių raudonarmiečių pasirodymo pertraukėlę mokytojai spontaniškai sudainavo kelias neprogramines lietuvių liaudies dainas. Tai buvo švelnaus protesto apraiška. Gal ir būtų šis, mokytojų požiūriu, nevykęs, primityvus propagandinis renginys pasibaigęs palyginti ramiai. Dalis suvažiavimo kalbų klausytojais tapusių miestelių ir kaimų inteligentų turbūt dar neižvelgė virš Lietuvos mokyklos pakibusios grėsmės. Tačiau suvažiavimo pabaigoje mokytojai, tarsi protestuodami prieš dviejų dienų „socialistinį auklėjimą“ ir melą, vietoj programoje numatyto „Internacionalo“ demonstratyviai sugiedodavo Lietuvos himną.

Atrodo, istoriografijoje nenagrinėta, kaip tas demonstratyvus suvažiavimo dalyvių protesto aktas buvo įvertintas Švietimo ministerijoje, represinėse įstaigose ar sparčiai gausėjančiose LKP užkulisiuose. Tačiau galima neabejoti, kad tai turėjo įtakos vykdant „nepatikimų elementų valymus“ ir padidinant proporcinę mokytojų dalį tarp ištremtų per masinius 1941 m. birželio mėn. trėmimus Lietuvos gyventojų. Nepasitenkinimas suvažiavime dalyvavusiais mokytojais atsispindėjo vieninteliame tebeėjusiame pedagoginiame žurnale „Mokykla ir gyvenimas“. Kostės slapyvardžiu prisidengęs autorius iš pradžių melavo, kad mokytojai dvi dienas su „didžiausiu rimtumu paskaitas sekė“, o paskui, pats sau prieštaraudamas, koneveikė jų elgesį²⁵.

1940 m. rugpjūčio 27 d. nebeliko ir Švietimo ministerijos. Mat 1940 m. rugpjūčio 22 d. Maskvoje vykęs VKP(b) CK politinis biuras patvirtino Lietuvos aukščiausiosios valdžios ir valdymo institucijų vadovų personalijas. SSRS vadovybės nurodymus ir paskirtus aukščiausius pareigūnus okupuotame krašte formaliai įteisino 1940 m. rugpjūčio 24–25 d. vykusio Lietuvos Liaudies seimo nepaprastoji sesija. Rugpjūčio 25 d. vadinamasis Liaudies seimas buvo paskelbtas LSSR Aukščiausiaja

Taryba. Ministrai tapo liaudies komisarais²⁶. Švietimo ir kultūros įstaigas kuravusi ministerija SSRS pavyzdžiu virto Švietimo liaudies komisiariatu (toliau – ŠLK), ministras A. Venclova – švietimo liaudies komisarau. Tačiau centrinės švietimo įstaigos struktūrinis sovietinimas ir departamentų naikinimas buvo nelabai sklandus. Tad 1940–1941 m. m. kelis kartus kaitaliota naujojo ŠLK struktūra. Atrodo, iš dalies dėl to kaip „buržuazinį palikimą“ vėluota naikinti apskričių ir miestų pradžios mokyklų inspekcijas ir pagal SSRS modelį steigti švietimą administruojančias žemesniojo lygmens įstaigas. Vadinamieji liaudies švietimo skyriai turėjo pradėti funkcionuoti 1941 m. sausio 1 d., bet praktiškai daugelyje apskričių ir miestų jie atsirado gerokai vėliau.

Pirmuoju bolševikmečiu Lietuvos švietimo biurokratinė sistema įvairiais klausimais neretai strigo labiau nei iki tol. Pavyzdžiui, jau 1940 m. birželio 20 d. buvo atleisti aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų kapelionai ir uždrausta dėstyti tikyba. Tačiau birželio 28 d. ministras A. Venclova, pagrindu laikydamas 1939–1940 m. gimnazijų ir progimnazijų mokymo planą, paskubėjo patvirtinti ir naująjį 1940–1941 m. m. planą, į kurį įrašė rusų kalbą, bet per neapsižiūrėjimą paliko tikyba²⁷. Todėl net rugpjūčio pabaigoje mokyklų direktoriams ir mokytojams kilo daug neaiškumų dėl dėstomųjų dalykų ir jiems skiriamų pamokų skaičiaus. Mat tikybos kaip dalyko palikimui prieštaravo to paties A. Venclovos įsakymas nuo 1940 m. liepos 1 d. atleisti aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų tikybos mokytojus. Pedagogų abejones dėl tikybos mokymo mokykloje išsklaidė 1940 m. rugpjūčio 30 d. ŠLK Vidurinio mokslo departamento direktoriaus P. Mikutaičio aplinkraštis, kuriuo gimnazijų ir progimnazijų vadovai buvo informuoti apie pakeistą „1940–1941 mokslo metų pereinamąjį planą“, o kartu atšauktą minėtą

birželio 28 d. „mokslo planą“²⁸. Tačiau ir vėliau daugelio mokyklų mokinių tėvai, manydami, kad galės savo lėšomis padengti tikybos pamokų išlaidas, bergždziai rašė prašymus ŠLK ir kitoms institucijoms.

Vykdam Lietuvos švietimo įstaigų sovietizavimą, 1940 m. rugpjūčio 24 d. sprendimais buvo uždarytos iki tol dar veikusios kai kurios privačios ar tautinių bendruomenių organizacijų išlaikomos mokyklos (anksčiau tą mėnesį panaikinus kitas nevalstybines mokyklas). Dalies jų apskritai nebeliko, kitos paverstos valstybinėmis švietimo įstaigomis. Buvo suvalstybinta ir Šakių gimnazija, iki tol iš dalies išlaikyta „Žiburio“ draugijos bei gaudavusi lėšų ir iš valstybės biudžeto.

1940 m. rugpjūčio pabaigoje susigriebta, kad ŠLK visiškai nepasirengęs naujesiems mokslo metams. Tuo metu daugelis mokytojų tebebuvo įdarbinti žemės reformas vykdančiose ir iš turtingesnių ūkininkų nusavintas žemes dalijančiose komisijose. Kiti mokytojai ir net aukštesniųjų klasių gimnazistai privalėjo padėti komunistų partijos politrukams įtraukti į apskaitą nacionalizuojamų ūmonių turtą²⁹ ir pan. Be to, dalį mokyklų pastatų tebebuvo užėmę po Lietuvą pasklidę Raudonosios armijos daliniai. Buvo rastas paprasčiausias sprendimas – nukelti 1940–1941 m. m. pradžią į rugsėjo vidurį. Atsiradusį papildomą dviejų savaičių laikotarpį „visasąjunginiai“ ir vietos bolševikai (formaliai Lietuvos komunistų partija VKP(b) dalimi tapo tik 1940 m. spalio 15 d.) panaudojo ieškodami intensyvesnių švietimo sistemos sovietizavimo ir mokytojų „perauklėjimo“ priemonių ir būdų ir pradėję juos įgyvendinti. Griebtasi įvairių mokytojų profesinės diskriminacijos formų. Mokytojai buvo atleidžiami iš pareigų kaip nepatikimi ir netinkami „socialistinei mokyklai“. Dar dažniau taikytas kuo nors neįtinkančių pedagogų iškėlimas į kitą mokyklą. Miestelių ir didesnių kaimo pradžios mokyklų vedėjai

buvo perkelti į atkampias kaimo mokyklėles, kuriose tebūdavo vienas komplektas ir pedagogui tekdavo dirbti su visais mokiniais, be to, blogesnės buvo ir buities sąlygos. Tokiu diskriminaciniu veiksmu buvo baudžiami autoritetą ir įtaką didelės pradžios mokyklos rajone turintys vedėjai ir mokytojai. Apskrietyse naujosios valdžios funkcionieriai neretai taip suvedinėjo asmenines sąskaitas su jiems kuo nors praeityje neįtikusiais pedagogais. Vėliau ŠLK buvo konstatuota, kad Lietuvos pradžios mokyklose „mokytojų kilnojimas ir naujų skyrimas nebuvo toks intensyvus kaip per šį laikotarpį. Iš viso per tą laiką nukelta į kitas vietas 2514 mokytojų.“³⁰

Daug pradžios mokyklų pedagogų buvo iškelta į kitas mokyklas ir Šakių apskrityje. Pavyzdžiui, Sintautų miestelio mokykla, turėjusi ir centrinės valsčiaus švietimo įstaigos statusą (teikusį ir organizacinių galių), buvo keturių komplektų. Valsčiaus visuomenės aktyse didelį autoritetą turėjusį jos vedėją Antaną Černevičių pakeitė Juozas Mockevičius. Turbūt A. Černevičius labai nepatiko kažkuriam į valdžią patekusiam sovietų aktyvistui ar tokių kolaborantų grupei. Viso valsčiaus gerbiamam pedagogui buvo pritaikyta profesinės diskriminacijos represija. Iš pradžių jis buvo iškeltas į vieno komplekto Vaitiekupių mokyklą, o žiemą – į Mockupių mokyklą. Iki naujosios darbo vietos mokytojui buvo toli iš savo namų Sintautuose. Matyt, ir tinkamesnio kelio nebuvo, nes A. Černevičius 1940–1941 m. m. antrojoje pusėje į Mockupių mokyklą jodinėdavo raitas ant gražaus trakėnų veislės žirgo. Tai pastebėję naujieji valdininkai, matyt, prisižiūrėję sovietų kino kronikos, sakė: „Toks ir Vorošilovui jodinėti tiktų.“³¹ Vietoj iškeltos mokytojos Sintautų mokykloje pradėjo dirbti buvęs mokytojas Jurgis Kebleris. Dėl šio asmens, 1940 m. vasarą laikinai ėjusio „Šakių milicijos vado pareigas“, Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorius Albinas Geištoraitis Pradžios

mokslo departamentui buvo parašęs raštą, prašydamas atšaukti paskyrimo įsakymą ir siūlydamas geriau atkelti Mariją Naujokaitienę iš Sintautų valsčiaus Veršių mokyklos³². Deja, departamentas šio prašymo nepatenkino, ir J. Kebleris mokytojavo Sintautų mokykloje 1940–1941 m. m.

Dėl mokytojų kilnojimo, kada kartais net būdavo išskiriamos pedagogų šeimos, vyrą ir žmoną nukeliant į atskiras vietas, mokyklų funkcionavimui neretai kildavo laikinų problemų. Perkeliameiems mokytojams atsisakius pedagoginio darbo, kai kuriose viena-komplektėse pradžios mokyklose po kelias savaites ar ilgiau išvis nebūdavo pamokų. Dėl minimų priežasčių 1940 m. rudenį kurį laiką vaikai nebuvo mokomi Žeimio (Kriūkų vls., dar vadintas Paežerėlių vls.), Plieniškių (Šakių vls.), Šilgalių, Mockupių (Sintautų vls.), Pajotijo, Šimkų (Gelgaudiškio vls.)³³ ir dar keliose kitose mažose kaimo mokyklose. Kai kur stigo antro mokytojo.

1940 m. vasaros pabaigoje–rudens pradžioje buvo pakeisti visi aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų direktoriai. Apie tai po pusmečio buvo rašoma: „Antras klausimas, kuris reikėjo skubiai spręsti, tai pakeitimas mokyklų vadovybių. Kadangi Komisariate dar nebuvo kadrų skyriaus, tai sunku buvo parinkti visiškai tinkamus žmones. Šioj srity statistika tokia: 10 buv. direktorių visiškai atleista kaip netinką socialistinei mokyklai; 10 direktorių (5 vid. ir 5 nep. vid. mokyklų) palikti savo vietose; 9 dir. (5 vid. ir 4 nep. vid. mokyklų) iškelti į kitas vid. mokyklas toms pat pareigoms. Visi kiti nukelti į kitas vid. mokyklas mokytojais (dalis jų gavo darbo specialinėse mokyklose arba kitose įstaigose. Beveik tokia pat statistika ir inspektorių – mokslo dalies vedėjų. Mokslo metų eigoje dalis naujai paskirtų direktorių ir inspektorių irgi buvo pakeista – kai kurie pasirodė netinkami, kai kurie išėjo į kitas tarnybas.“³⁴ Antai dar prieš suvalstybinant

Šakių gimnaziją į Kauną buvo iškeltas jos pedagogų kolektyvui vadovavęs Kazimieras Šapalas. Direktoriumi buvo paskirtas Domas Pinigis. Šiurkštaus švietimo įstaigų sovietizavimo tą 1940 m. vasaros pabaigą ir rudenį nulemtas permainas buvusi mokytoja M. Liulevičienė atsiminimuose aprašė taip: „Darbas gimnazijoje pasunkėjo. Vienas mokinys [Juozas Barzdaitis. – S. B.] buvo paskirtas komsorgu. Jis būdavo mokytojų kambaryje pertraukų metu ir lankydavosi pamokose kaip vizitatorius. [...] Mokytojų posėdžiuose dalyvaudavo ir kompartijos atstovas. Jis dažnai priekaištaudavo mokytojams, kad lanko bažnyčioje pamaldas. [...] Į gimnaziją buvo įvestas rusų kalbos mokymas.“³⁵

Lietuvoje prasidėjo ir mokyklų rusinimas, ateizavimas. Spaudoje daugėjo antireliginių straipsnių. Galiausiai 1940 m. spalio 11 d. LSSR AT Prezidiumo įsaku „Dėl Lietuvos SSR švenčių dienų“ visos religinės šventės neteko valstybinių statuso³⁶. Šis įsakas pirmiausia buvo nukreiptas prieš tradicinę Visų šventųjų dieną (lapkričio 1-ąją) ir Vėlines (lapkričio 2-ąją). Siekta, kad žmonės tomis dienomis turėtų kuo mažiau galimybių pagerbti žymius mirusius veikėjus, tarp jų – Nepriklausomybės Akto signatarus, 1919–1920 m. kovose su bolševikais ir lenkų interventais žuvusius karius, lankyti jų kapus ir jiems skirtus paminklus, nes jie savaime primindavo tai, ką Lietuva prarado 1940 m. birželį.

Naujosios valdžios ir jos represinių struktūrų baimintasi ne be reikalo. Vienuose Lietuvos miestuose Vėlinių diena virto nebyliais protestais prieš vykdomą šalies sovietizavimą, kituose – susidūrimais su NKVD baudėjais ir masinėmis manifestacijomis, per kurias buvo suiminėjami žmonės³⁷. Iki okupacijos Vėlinės buvo nedarbo diena, todėl daug mokinių, protestuodami prieš naująją tvarką, per 1940 m. Vėlines neatėjo į

pamokas. Daugelis mokytojų pritarė tokiam mokinių poelgiui, nors dėl to ir sulaukė sovietų aktyvistų priekaištų. Pavyzdžiui, 1940–1941 m. Vieksnių progimnazijoje mokytojavusi Danutė Mušinskaitė ne tik nebarė Visų šventųjų dieną į mokyklą neatėjusio mokinio, bet netgi jį pagyrė: „Bravo, vyras, kad drįsti sakyti tiesą.“³⁸ Pasipriešinimo tada būta ir Šakių gimnazijoje, kai minėtas istoriją dėstęs naujasis direktorius D. Pinigis „nuo pirmų pamokų pradėjo piršti mokiniams svetimą ideologiją“³⁹.

Nukėlus mokslo metų pradžią, mokykloms spėta pagaminti daugiau sovietinės atributikos: raudonų vėliavų, įvairių plakatų ir paveikslų, SSRS ir Lietuvos bolševikų veikėjų portretų ir pan. Nors 1940 m. rugsėjį visų nedidelių mokyklų nepavyko gausiai aprūpinti šiomis priemonėmis, kurių reikėjo planuotai paspartintai sovietizacijai vykdyti, tačiau beveik kiekviena jų gavo po J. Stalino ar kito asmens portretą. Vėliau sovietinių simbolių arsenalas buvo papildytas. Minėtoje ŠLK veiklos apžvalgoje rašoma, kad 1940 m. vasaros pabaigoje ir rudenį LSSR pradžios mokyklos buvo „aprūpintos šiais paveikslais: Lenino 2 700 egz., Stalino su pioniere 500 egz., Stalino 2 700 egz., Paleckio 2 700 egz., Janonio 2 576 egz., Žemaitės 2 700 egz., Biliūno 1 000 egz., iš viso 14 876 paveikslais“⁴⁰. Turbūt ŠLK vadovybėje buvę rašytojai pasistengė, kad kartu su J. Stalino, V. Lenino, J. Paleckio paveikslais (vėlesniais 1940–1941 m. m. mėnesiais į mokyklas buvo siunčiama ir kitų SSRS, LSSR veikėjų portretų) būtų išspausdinta ir kelių Lietuvos rašytojų portretinių atvaizdų. Kitoms mokykloms (aukštesniosioms, specialinėms, aukštosioms) skirtos sovietinės atributikos ir sovietinių veikėjų portretų kiekis taip pat turėjo būti išpūdingas.

Totalitarinėje SSRS išbandyta bolševikų ideologija (ji daugeliu atžvilgių skyrėsi nuo Vakarų Europos komunistų partijų

deklaruojamų idėjų visumos) ir sovietinė atributika mokiniams paveikti pirmą kartą buvo pritaikyta per 1940–1941 m. m. pradžios šventę – 1940 m. rugsėjo 16 d. Po mokytojų prieš mėnesį per savo suvažiavimą demonstratyviai sugiedoto Nepriklausomos Lietuvos himno šiam renginiui ŠLK, komunistų partija ir represinės įstaigos rengėsi kaip sunkiam išbandymui. Ir neapsiriko. Mokiniai, klasėse vietoj Vyčio ir kryžiaus išvydę J. Stalino portretą, uždavė mokytojams daug klausimų apie įvykusias permainas. Be to, daugelis mokinių tik prasidėjus mokslo metams sužinojo, kad jaunimo organizacijos (jaunalietai, ateitininkai, pavasarininkai, angelaičiai, skautai ir kt.), veikusios Nepriklausomybės metais, jau uždarytos. Vyresnieji mokiniai buvo raginami stoti į sovietinį komjaunimą, jaunesnieji – tapti pionieriais. Tačiau šių organizacijų nariais ir 1940 m. rudenį, ir vėliau per pirmąją sovietmetį tapo nedaug mokinių. Tokia buvo daugumos jų tėvų pozicija⁴¹.

Rugsėjo 16 d. Kauno sporto halėje vyko Kauno mokyklų mokinių šventė. Ji buvo transliuojama per radiją visoms Lietuvos mokykloms. J. Paleckis pasakė ilgą kalbą LSSR AT Prezidiumo ir komunistų partijos vardu. Ilgai kalbėjo ir švietimo liaudies komisaras A. Venclova, mokytojų profsąjungai atstovaujantis V. Ruzgas, komjaunuolis Lurjė, pionierius Kuznecovas⁴².

Po ilgiau trukusių vasaros atostogų pirmoji mokinių buvimo mokykloje diena buvo panaudota bolševikų indoktrinacijai. Daugelyje Lietuvos mokyklų per mokslo metų pradžios šventę sovietų aktyvistai patyrė mokinių reiškiamą nepasitenkinimą. Jam nebyliai pritarė dauguma mokytojų. Anksčiau pirmąją mokslo metų dieną mokiniai pradėdavo pamaldomis bažnyčioje. Vietoj to dabar buvo numatytos eitynės ar mitinginis renginys. Tam „buvo paruoštos raudonos vėliavos, raudoni plakatai su įrašais, dėkojančiais Stalinui

už nemokamą mokslą, už laimingą vaikystę ir kt., ir iškelti ant smaigų socializmo vadų paveikslai (transparantai), kuriuos mokiniai vadino „ližėmis“⁴³. Pro sovietinių aktyvistų akis nepraslydo tai, kad mokslo šventėje mokiniai su naująja socialistine atributika daug kur elgėsi nepagarbiai, spontaniškai sugalvodavo antisovietinių išdaigų. Mokiniai ir mokytojai reišė nepasitenkinimą iš senų vadovėlių plėšomais lapais ir karpomomis iliustracijomis, kurios netiko okupaciniam režimui. Be to, neleidus naudotis kai kuriais vadovėliais, mokytojams teko pamokų medžiagą diktuoti, o auklėtiniais – ištaisai užsirašinėti. ŠLK, siekdamas kontroliuoti padėtį mokyklose, net išleido aplinkraštį, reikalaujantį, kad aukštesniųjų mokyklų vadovai dukart per mėnesį raštu praneštų apie mokinių nuotaikas ir mokytojų darbą⁴⁴.

Dalis mokinių, pasirengusių dar metus ar dvejus mokytis aukštesniuose pradžios mokyklos skyriuose, sužinojo, kad jiems reikiamo skyriaus nebėra. Tai sudarė keblumą provincijos valsčių jaunuoliams. Norint toliau lavintis, jiems teko pasverti galimybę įstoti į arčiau esančią gimnaziją ar progimnaziją ir anksčiau laiko palikti tėvų namus. Mat Lietuvos švietimo sistema buvo redukuojama pagal dešimtmetės SSRS mokyklos modelį. Pradžios mokyklos skyriai buvo pavadinti klasėmis. Tik kaip išimtis vienerius metus greta keturių klasių buvo paliktas šeštasis skyrius.

Reikia pažymėti, kad 1918–1940 m. beveik visuose Šakių apskrities valsčiuose buvo suformuotas kone optimalus pradžios mokyklų tinklas. Tiesa, nemažai mokyklų veikė ūkininkų sodybose išnuomotuose kambariuose. Juose įrengtos klasės dažnai neatitikdavo mokykloms keliamų reikalavimų. Tokiose mokyklose sunkesnės buvo mokytojų ne tik darbo, bet ir buities sąlygos. Kai kur vaikai turėjo mokytis ankštose, mokymui sunkiai pritaikomose patalpose.

Tačiau kasmet po kelias apskrities miestelių, kaimų mokyklas ir jų filialinius kompleksus buvo perkeliama į naujas, modernias patalpas. Pavyzdžiui, 1938 m. nauja dešimties komplektų mūrinė mokykla, kurioje tilpo ir lietuvių, ir žydų komplektai, buvo pastatyta Šakiuose. 1939 m. nauja mokykla iškilo Lukšių miestelyje. Kelias Šakių apskrities pradžios mokyklas savo gyvenamosiose vietovėse pastatė vietiniai švietimo mecenatai: Lucijonas Dumčius – Eiciūnuose (1937 m.), Feliksas Mačiulaitis – Kadarinių kaime, Pranas Bartkus – Bartkų kaime⁴⁵.

XX a. ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje penktieji ar ir šeštieji skyriai buvo atidaryti Sudargo, Valakbūdžio, Kriūkų, Jankų ir dar keliose pradžios mokyklose. 1940 m. Šakių apskrities mokyklose būta 163 komplektų (tiek dirbo mokytojų arba buvo mokytojų etatų). Centrinės kai kurių valsčių miestelių pradžios mokyklos jau plėtėsi į progimnazijas, turėjo gana erdvas patalpas. Šią ir kitų mokyklų plėtotę sutrukdė okupacijos ir karas. Nepalankios istorinės aplinkybės sutrukdė suplanuotą kelerių metų provincijos miestų, miestelių ir kaimų švietimo įstaigų moderninimo, naujų mokyklų statybos procesą, kuris Nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje buvo įgavęs pagreitį. Įdomu, kad 1940–1941 m., nebeskyrus užtektinai lėšų statomoms mokykloms užbaigti ar įrengti (tiek visoje Lietuvoje, tiek ir Šakių apskrityje), nemažai nebaigtų švietimo įstaigų statinių buvo užkonservuota (šis švietimo istorijos aspektas taip pat tebelaukia įdėmesnio tyrinėtojų dėmesio).

„SPALIO REVOLIUCIJOS ŠVENTĖS“ ŠAKIŲ APSKRITIES PRADŽIOS MOKYKLOSE 1940 M.

Susipažinkime su kai kuria faktografinė vadinamosios 1917 m. spalio socialistinės

revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimo Šakių apskrities pradžios mokyklose 1940 m. medžiaga. Ji atsispindi reikalautose pristatyti mokyklų vedėjų ataskaitose ar trumpuose pranešimuose. Juose galima rasti faktų arba pastebėjimų ir apie tai, kaip į tuos minėjimo renginius vienoje ar kitoje vietoje žiūrėjo gyventojai, kaip aktyviai juose dalyvavo vietos komunistai, komjaunuoliai (jeigu tokių būta), kiti kolaboruojantys ar kolaboruoti linkę asmenys.

Rengtis bolševikų perversmo Rusijoje metinių minėjimo Lietuvos mokyklose renginiams pradėta dar 1940 m. spalio viduryje. Buvo išleistos kelios instrukcijos. Viena jų, datuota spalio 21 d., reikalavo minėjimo programai parengti ir renginiams organizuoti mokyklose sudaryti komisijas, kurios turėjo glaudžiai bendradarbiauti su miestų (valsčių ar seniūnijų) komisijomis. Buvo sudarytas ilgas galimų paskaitų temų sąrašas. Temos buvo susijusios su V. Lenino ir J. Stalino asmenybėmis, vadinamąja Stalino konstitucija ir Raudonąja armija, „tautų išlaisvintoja“. Ta instrukcija iš SSRS švietimo praktikos bandyta perimti vadinamąsias mokyklų, klasių ir mokinių socialistines lenktynes (įvairaus pobūdžio lenktyniavimą ir varžybas)⁴⁶.

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad 1917 m. bolševikų perversmo minėjimas dalies mokyklų mokytojams ir mokiniams virto daugiadieniu jėgų ir ištvermės išbandymu. Jau 1940 m. spalio pabaigoje dėl būsimų renginių sutriko mokinių ugdymas. Mokytojams dar anksčiau teko dalyvauti specialiai šventei sudarytų kelių lygių komisijų posėdžiuose, klausytis į mokyklą atėjusių komunistų ar komjaunuolių papildomų nurodymų ir patarimų būsimos šventės klausimais ir pan. Tiesa, ne visuose miestuose ir valsčiuose pasiruošimą renginiams prižiūrėję politrukai buvo primityviai priekabūs. Pagaliau jų buvo palyginti nedaug ir jie ne visur spėjo, ypač jei kur nors būdavo pasodinami prie vaisių

stalo. Tad ir pasirengimas „revoliuciniams“ renginiams, ir jų vykdymas ne iš visų mokytojų atėmė labai daug jėgų ir laiko. Ne visos mokyklos gamino raudonas vėliavėles ir jomis puošėsi jau pirmosiomis lapkričio dienomis.

Šiandien įdomu ir tai, kad pagal bendrąsias instrukcijas jau 1940 m. lapkričio 6 d., trečiadienį, mokytojams buvo privaloma dvi pamokas pasakoti mokiniams apie 1917 m. įvykius Rusijoje, jų dalyvius ir kt. Lapkričio 7 d., ketvirtadienį, daugelyje vietovių vyko svarbiausias minėjimo renginys. Jame su savo auklėtiniais turėjo dalyvauti ir mokytojai. Daug kur iš kaimo mokyklos iki valsčiaus centro ar kitos didelės gyvenvietės teko nueiti ir grįžti namo nemažą kelią. Tad neretai savoje mokykloje minėjimo renginys organizuotas lapkričio 8 d., penktadienį. Kai kur „šventė“ toliau vyko ir lapkričio 9 d., šeštadienį, kuris buvo paskelbtas nedarbo diena. O sekmadienį, lapkričio 10-ąją, nutarta padaryti darbo diena suaugusiesiems ir mokymosi diena mokiniams. Tokio reglamento tikslas aiškus – kad po socialistinių renginių kuo mažiau suaugusiųjų ir mokinių eitų į bažnyčią.

Platesnei mokytojams bolševikų primestos naštos analizei vieno valsčiaus archyvinės faktografijos per maža. Tačiau tokių šaltinių pakanka kai kuriems 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpio įvykiams ir visuomenės gyvenimo aspektams nušviesti. Visuomenei taikyta ideologinė prievarta gerai atsispindi toliau cituojamuose Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų atsiskaitymo už 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius (savoje mokykloje ar su mokiniiais dalyvaujant kitose) raštuose ir rašteliuose.

Pradėsime nuo ataskaitėlės, kurią ant nedidelio lapo parašė Vaitiekupių pradžios mokyklos vedėjas A. Černevičius: „Lapkričio mėn. 6 d. dvi paskutines pamokas padary-

tas pasikalbėjimas apie Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktį ir gėlėmis bei vainikais išpuošti Lenino, Stalino, Paleckio, Janonio, Žemaitės ir Kudirkos paveikslai. Lapkričio mėn. 7 d. tėvams ir vaikams skaičiau paskaitą „Didžioji Spalių Revoliucija ir jos Vadai“. Po paskaitos mokinys padeklamavo Internacionalą. Paskui mokiniai deklamavo eilėraščius: „Niekados nesugrįš“, „Pasveikintas būk, Vilniau“ – iš Liudo Giros poemos apie Stalino LTSR Konstituciją, „Žvaigždutė“, „Rudens vakaras“, „Pirmasis ledas“, „Adomėlis“ ir perskaityta S. Nėries poema apie Staliną.⁴⁷ Trumpai bolševikų perversmo metinių minėjimą aprašė ir Veršių mokyklos vedėja M. Naujokaitienė – ji propagandinei prievolei savo švietimo įstaigoje skyrė vienintelę lapkričio 8 d. – tada „mokyklos choras padainavo socialistinio pobūdžio dainelių, kaip pav.: „Mes su Stalinu“ ir kt. Baigėm „Internacionalu“. Po meninės dalies vaikai, kiek pažaidę, užleido vietą pasilinksmininti kaimo jaunuomenei.“⁴⁸ Neaišku, ar lapkričio 7 d. Veršių mokyklos auklėtiniai buvo nuvesti į svarbiausią valsčiaus renginį Sintautuose, nes M. Naujokaitienė apie savo veiklą kitomis „šventomis“ dienomis nedidelio formato raštelyje neparasė. Nepersistengė įtikdamas okupacinės kariuomenės durtuvais besiremiančiai vietos valdžiai ir Totorviečių mokyklos vedėjas Jonas Ūsas. Jis, kaip nurodė instrukcija, 1940 m. lapkričio 6 d. ketvirtąją ir penktąją pamokas skyrė „Spalių revoliucijos priežastims ir reikšmei išaiškinti“. Kitą dieną „mokykloje suruoštas pasilinksminimas“, matyt, vietos jaunimui. Lapkričio 8 d. mokytojas nevertė vaikų dar kartą klausytis propagandinių minčių apie 1917 m. bolševikų perversmą, o paskaitą skaitė tik sukviestiems suaugusiesiems. Jei tikėsime atsiskaitomuoju rašteliu, mokyklos klasėje tądien sėdėjo 50 klausytojų⁴⁹. Nežinia, ar, be tos paskaitos, buvo dar koks motyvas juos suburti – galėjo būti, kad didesnė

to susirinkimo laiko dalis buvo skirta vaikų mokymosi reikalams aptarti, taip siekiant prikviesti daugiau dalyvių.

Matyt, kad būtų daugiau klausytojų ir žiūrovų, kooperavosi Valakbūdžio ir Panovių mokyklų vedėjai. Tam pritarė kartu su mokytojais iškilmių rengimo komisijoje buvę vietos profsąjungos pirmininkas Valaitis ir milicininkas komunistas Juozas Žemaitis. Kaip buvo reikalaujama, lapkričio 6 d. abiejų mokyklų mokytojai vedė po dvi privalomas idėjines pamokas. Pasak Panovių mokyklos vedėjos M. Bakienės, per jas „skaityta iš laikraščių atitinkami straipsniai ir eilėraščiai“⁵⁰. Paskui buvo puošiamos mokyklos ir jų klasės, kabinami Rusijos bolševikų vadų ir veikėjų bei Lietuvos sovietų kolaborantų paveikslai (kai kurioms mokykloms teko ir vienas kitas lietuvių kultūros veikėjų portretas). Lapkričio 7 d. M. Bakienė privalomais ideologiniais renginiais savo mokinių neprievartavo. Atrodo, kad nepersistengė ir abu Valakbūdžio mokytojai: į „revoliucinių“ renginių ataskaitą lakoniškai įrašyta, kad lapkričio 7 d. „vieni mokiniai išsėjosi ir grožėjosi plevēsuojančiomis raudonomis vėliavomis, kiti vyko į Sintautus pažiūrėti iškilmių [veikiausiai jas matė tik keli mokiniai, nuvažiavę pastotėmis su tėvais, nes į abi puses susidarė didokas atstumas. – S. B.]“. Užtai kitą dieną, sekmadienį, mokytojams buvo pats bolševikinių priemonių darbymeis: „Spalio mėn. [Valakbūdžio mokyklos vedėjai A. Statkevičiūtei minėjimą rengti turbūt buvo taip slogu, kad ataskaitoje ji net klaidingai parašė mėnesį. – S. B.] 8 d. po pietų įvyko minėjimas Valakbūdžio salėje. Minėjimą suruošė Valakbūdžio apylinkės visuomenė ir Valakbūdžio pradžios mokykla. Be to, atvažiavo Panovių pradžios mokykla su trumpa programa.“⁵¹ O tie Panovių mokyklos mokinukai, „išsipuošę vėžimą žalumynais ir pasipuošę raudonomis vėliavėlėmis, atvyko į Valakbūdį bendrai

atšvęsti Didžiojo minėjimo iškilmes, kurias suorganizavo Sintautų kompartijos įgaliotas rusų kalbos lektorius matininkas Jonas Valaitis [atrodo, jis buvo ir vadinamosios Valakbūdžio profsąjungos pirmininkas. – S. B.]⁵². Abiejų mokyklų vedėjų raštų tekstai atspindi bolševikų perversmo metinių minėjimo Valakbūdžio parapijos salėje eigą, o mums, pasitelkus vaizduotę, leidžia suvokti ten vyravusią atmosferą ir skirtingas įvairių žmonių nuotaikas. Renginys buvo pradėtas „Internacionalu“. Dauguma mokinių meninės programos numerių ir eilėraščių, vykdant komunistų nurodymus, buvo skirti totalitarinei J. Stalino imperijai pašlovinti. Būdingos, daug ką pasakančios ir kitos mokyklų vedėjų ataskaitų ištraukos: „mokytojas Vizgirdas trumpai nubrėžia V. K. P. istoriją iki Didžiosios Spalių Revoliucijos“; „bežemis drg. Kazlauskas pasako puikią kalbą, keldamas smetoniškosios santvarkos neteisybes“; „Prezidiume sėdi du sovietų karininkai. Vienas jų kalba. Jo kalba išverčiama į lietuvių kalbą“; „Programai baigiantis atvyko Sintautų kompartijos pirmininkas drg. Išganaitis“; „Po programos darbo žmonėms suruoštas pasišokimas, kad užmiršti visa bloga, kas buvo, ir linksčiau žiūrėti į ateitį“⁵³.

Didžiausia įtampa „revoliucijos šventės“ dienomis turėjo slėgti Sintautų mokyklos pedagogus, kuriems juos prižiūrintys Šakių apskrities ir valsčiaus komunistai ir sovietiniai aktyvistai, galima sakyti, lipo ant kulnų. Tačiau mokytojų buvo keturi. Jie galėjo pasitarti tarpusavyje, motyvuotai atmesti vieną ar kitą renginiui brukamą pseudoidėją, pasidalyti primetamais „šventiniais“ įpareigojimais, kartu su mokiniais ruošiantis minėjimo renginiams ir juos vykdant. Propagandinių renginių dienomis ideologinės užduotys mokytojų laukė ne tik mokykloje, bet ir įvairiose miestelio vietose.

Kaip jau supratome, 1940 m. lapkričio mėnesį 1917 m. bolševikų perversmo minėji-

mas Lietuvos mokyklose buvo daugiadienis. Tad ir Sintautų pradžios mokykloje lapkričio 6 d. „dvi paskutinės pamokos buvo paskirtos revoliucijos šventei apibūdinti. Paskui mokiniai išdekoravo klasių langus ir išstatė papuoštus socializmo kūrėjų paveikslus. Vyresnieji mokiniai išdekoravo ir kitų valstyb. ir savivald. įstaigų langus.“⁵⁴ Lapkričio 7 d. „organizuota visuomenė ir mokiniai rinkosi į kompartijos būstinę, iš kur, nešdami plakatus, paveikslus ir dainuodami, demonstrantai žygiavo į salę. Einant minia pasitiko važiuojantį apskrities viršininką, kuris demonstrantus pasveikino ir pasakė kalbą. Salėje kompartijos sekretorius atidarė mitingą.“⁵⁵ Mokiniais ir kitiems susirinkusiesiems „kalbėjo Šakių apkomo atstovė“, buvo mokyklos vedėjas „paskaita apie VKP(b) istoriją ir Spalių revoliuciją“, mokytojos V. Šilerienės „paruošti mokiniai“ deklamavo eilėraščius ir dainavo sovietines dainas (iš jų, kaip patikusi vadinamojo mitingo žiūrovams ir klausytojams, ataskaitoje išskirta daina „Jeigu karas rytoj“). Lapkričio 8 d. į miestelio salę vėl buvo surinkti mokiniai, šį kartą jau su tėvais. Bolševikų perversmo reikšmę dar kartą „nušvietė“ mokytojas J. Kebleris, susirinkusiuosius pasveikino Sintautų valsčiaus viršaitis, o „meninėje dalyje pakartota vakarykštė programa“. Po tokios ideologinės duoklės mokiniai galėjo linksintis savo nuožiūra – grojant armonikai, jie žaidė, šoko sukutinį ir kitus tautinius šokius. Baigiantis antrai „revoliucinei“ dienai, „drg. viršaitis su mokyklos vedėju apdovanojo vaikus saldainiais ir socializmo didvyrių atvaizdais“⁵⁶.

Per „spalines“ nepersistengė ir Mockupių pradžios mokyklos mokytojas Liudas Kiniauskas. Jis ataskaitoje rašė, kad 1940 m. „lapkričio mėn. 6 d. 4 ir 5 pamoką vaikams išaiškinta kompartijos istorija. 7 d. vaikai laisvai vyko į Sintautus [jei ką nuvežė tėvai. – S. B.]“⁵⁷ Įtemptesnis mokytojui buvo tik lapkričio 8 d. vakaras. Į „revoliucinę vakaronę“ buvo

pakviesti vien suaugusieji, jiems pedagogas aiškino 1917 m. įvykius Rusijoje. Paskui prasidėjo „sveikinimai“, kuriuos susirinkusiesiems mokyklos klasėje sakė komunistas Kardauskas, Rugių kaimo komjaunimo atstovas Juozas Stanaitis. „Liaudies pagalbos“ organizacijos (įsteigta Lietuvos Respublikos laikotarpiu nelegaliai LKP veiklai pridengti) vardu „sveikino“ Antanaitis, profsąjungos – Pranaitis, Vytautas Adomaitis kalbėjo kaip Rugių ugniagesių ir mokyklos mokinių tėvų komiteto atstovas. Ataskaitos pabaigoje L. Kiniauskas pridūrė: „Tėvų komitetas šventei nepritarė ir viską atlikau vienas, nes pastarieji neatėjo. Sekmadienyje vaikų mokykloje nebuvo.“⁵⁸ Veikiausiai tą vakarą ir kitą dieną tėvai neleido vaikų į mokyklą, taip išreikšdami protestą. Istoriografijai yra svarbus faktas, kad mokinių tėvų komitetas išreiškė neigiamą požiūrį į okupantų brukamą propagandinį renginį, o mokytojo auklėtiniai neturėjo galimybės deklamuoti naująją santvarką šlovinančių eilėraščių, jeigu tokių buvo išmokyti. Gali būti, kad mokytojas L. Kiniauskas buvo išvien su tėvais, bet to savo ataskaitoje negalėjo parašyti.

Iš pranešimų, informuojančių apie bolševikų perversmo metinių minėjimo dienas, aišku, kad vėlų 1940 m. rudenį valsčiaus mokyklų mokytojai nesivaržė tarpusavyje, siekdami savo renginiais nustelbti kitas mokyklas. Galima manyti, kad ir renginiai (ypač dvi privalomosios pamokos) nebuvo kupini to „revoliucinio“ patoso, kuris atsispindėjo kai kuriose ataskaitose. Pavyzdžiui, Šilgalių pradžios mokyklos vedėjas Justinas Leveckis lapkričio 7 d. mokiniams ir jų tėvams skaitė paskaitą „Ką Lietuva laimėjo įstodama į Tarybų Sąjungą“. Paskui „mokiniai deklamavo eilėraščius: „Ačiū Tau, Staline!“, „Džiaugsmo šventė“, „Rožė ant Nemuno kranto“, „Tu žydėk žydėk“ ir kt. (viso 14 eilėraščių). Po eilėraščių padainuotos trys dainelės. [...] Minėjimas truko nuo 10 iki 14 val. Lapkri-

čio 8 dn. jokių iškilnių nebuvo. Mokykla papuošta atitinkamais paveikslais ir spalvotu popieriumi bei gyvų gėlių vainiku.“⁵⁹ Neaišku, ar paklusdama okupacinės valdžios statytinių reikalavimams, ar tik dirbdama su moterišku kruopštumu, daugiau „spalvinių“ renginių mokykloje organizavo Senųjų Zyplių mokyklos vedėja Onutė Miščikienė. Ji pasistengė smulkiau aprašyti pasirengimą minėjimui ir kelių dienų renginius. Iš pedagogės ataskaitos sužinome, kad 1940 m. spalio 29 d. mokykloje buvo sudaryta speciali tėvų komisija. Lapkričio 5 d. po pamokų „mokiniai su mokytoja pynė iš žalumynų vainikus ir rašė įvairius obalsius“, kitą dieną per dvi ideologines pamokas mokiniai ne tik klausėsi mokytojos minčių, bet taip pat „išpuošė klasę ir visus klasėje esančius paveikslus, o ypatingai Dr. J. Stalino ir Lenino paveikslus“⁶⁰. Lapkričio 7 d. O. Miščikienė vėl kalbėjo apie vadinamąją revoliuciją į mokyklą susirinkusiems mokiniams, tądien sukviestiems kartu su tėvais. Matyt, vietos komunistai pasistengė, kad mokiniai ateitų ir į lapkričio 8 d. renginį. Jie turėjo pakartoti išvakarėse rodytą meninės saviveiklos programą apylinkės jaunimui, kuris, vaikus paleidus namo, „linksminosi iki vėlaus vakaro“⁶¹.

Archyve išlikęs ir su Veršių mokykla susijęs mokinių tėvų siekis krikščionybės vertybėmis grįstą pasaulėžiūrą priešpriešinti bolševikų ideologijai liudijantis šaltinis. 1940 m. lapkričio 24 d. datuotame prašyme švietimo liaudies komisarui mokinių tėvai rašė: „Maloniai prašome drg. Komisarą leisti, kad Veršių pradžios mokykloje būtų dėstoma katalikų tikyba. Mes, katalikai tėvai, norime, kad mūsų vaikai šalia kitų dalykų būtų mokomi ir tikybos. Tai yra mūsų katalikų tėvų įgimtoji teisė ir pareiga mokinti savo vaikus tikybos. Už tikybos pamokas mes apmokėsime patys tėvai.“⁶² Panašių prašymų gauta ir iš kitų Šakių apskrities valsčių pradžios mokyklų. Atsakymai į tokius pageidavimus

būdavo panašūs. Veršių mokyklos mokinių tėvams buvo atsakyta per apskrities pradžios mokyklų inspektorių, kuriam nurodyta „pranešti Veršių pradžios mokyklos mokinių tėvų vardu pasirašiusiems prašymą asmenims, kad Lietuvos T. S. Respublikos visų rūšių mokyklose tikybos pamokų nebus. Pagal Lietuvos T. S. Respublikos Konstitucijos (pagrindinio įstatymo) 96 straipsnį bažnyčia yra atskirta nuo valstybės ir mokykla nuo bažnyčios. Tad tikyba yra privatus kiekvieno žmogaus dalykas ir kaip toks į viešą valstybės instituciją – mokyklą negali būti įvestas. Prašymą reikia grąžinti valdybai.“⁶³ Nesant minimo prašymo atsiradimo aplinkybių liudytojų galima tik spėlioti, ar tuo raštu buvo tiriamos Katalikų bažnyčios galimybės ir sovietmečiu daryti įtaką jauniausių mokinių auklėjimui, ar to kreipimosi į komisarą A. Venclovą istorijoje buvo daugiau naivumo, tikintis iš bolševikų ne pačių blogiausių dalykų net ir po aprašytų kelias dienas trukusių renginių, per kuriuos reikėjo liaupsinti 1917 m. bolševikų perversmą, Rusijoje susiformavusį režimą ir jo veikėjus.

Iš Šakių apskrities mokytojų pateiktų 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginių ataskaitų matome, kad beveik visose mokyklose mokiniai buvo ideologiškai apdorojami visas tris tam numatytas dienas. Tačiau Sintautų valsčiaus kaimų mokyklų mokiniams nereikėjo drauge su mokytojais vykti į valsčiaus centre surengtą svarbiausią mitinginį renginį. Neaišku, kiek tai buvo padaryta norint be reikalo nevarginti mokytojų ir mokinių, o kiek tame būta nebylaus protesto elementų. Mat daugelyje kitų valsčių kaimo mokyklų auklėtiniams teko atlikti netrumpus žygius pėsčiomis į centrinę valsčiaus gyvenvietę ir atgal į namus⁶⁴. Prie pateiktų faktų galima pridurti ir 1940 m. lapkričio mėn. Šakių mieste vykusio minėjimo ypatumus: „Pačiuose Šakiuose buvo kiek nesklandumų. [...] Minėjimo

programa buvo tris kartus pakeista. O kai mokyklų mokiniai pasiruošę lapkričio 6 d. vakare nuvyko į minėjimą, pasirodė, kad jiems nebus ir vietos, ir laiko kada dalyvauti. Turėjo vargšeliai nusiminę apleisti salę.“⁶⁵

Iš įvairių šaltinių žinome, kad 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpiu pradžios mokyklų mokytojams teko nemažai laisvalaikio ir pamokų laiko atiduoti ir kitoms ideologinėms bolševikų akcijoms ir primestoms prievolėms. Jos užgoždavo mokinių ugdymo interesą ir per pseudo-rinkimus, ir per vadinamąją Raudonosios armijos dieną, 1941 m. vasario 23-įją, ir per kitus renginius, skirtus „tautų vadui“ J. Stalinui ir jo režimui šlovinti.

Skaitant archyvinis šaltinius, pasakojančius apie 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius, kyla daug klausimų. Kokie buvo ideologinio puolimo prieš 1918–1940 m. valstybinės nepriklausomybės laikotarpiu susiformavusias vertybes ir tradicijas rezultatai? Ar tai nesustiprino mokinių, ypač vyresniųjų, vidinio vertybinio imuniteto bolševikų ideologijai? Ar daug mokinių jau 1940 m. rudenį užsikrėtė į Lietuvą atvykusių bolševikų funkcionierių ir vietinių kolaborantų skleidžiamomis idėjomis? Ar per 1917 m. bolševikų perversmo minėjimą kelis kartus sugiedotas „Internacionalas“, J. Stalinui išaukštinti skirti žodžiai, eilėraščiai ir dainos, paprastą logiką paneigianti komunistų partijos panegirika ir „užkandis“, kanceliarinės bei kitos dovanėlės padidino mokinių, tikinčių žadamu komunistiniu rytojumi, skaičių? Juk iki to laiko daugelis suaugusiųjų, 1940 m. vasarą tikėjusių įvykių pažanga, dėl Lietuvos pragaištingų procesų po jos aneksijos į bolševikų imperijos sudėtį tuo nusivylė. Jie patyrė tiek dvasinę prievartą ir intelekto nuvertinimą, tiek įvairių materialinių trukdžių, susijusių su nacionalizacija ir neadekvačiais, dažnai visiškai kvailais įmones prižiūrinčių komisarų (ar kitaip vadinamų

asmenų) sprendimais. Paaiškėjo, kad „autoritarinė A. Smetonos valdžia buvo gana nuosaiki ir jos nė iš tolo negalima lyginti su totalitariniais režimais“⁶⁶. Galima daryti prielaidą, kad primityviai brukant bolševikų idėjas jaunų žmonių, dar lankančių pradžios mokyklas, jų aukštesnius skyrius (klases), širdyse ir protuose užgimė pasipriešinimo dvasia. Iš pradžių buvusią vaikišką ar paauglišką, vėliau, jau antrosios sovietų okupacijos metais, šią pasipriešinimo idėją dalis jaunuolių subrandino iki ginkluotos kovos pasirinkimo. Iš to galima teigti arba bent daryti prielaidą, kad daug dešimtmečių–trylikamečių, 1940 m. rudenį lankusių pradžios mokyklas, taip pat įgijo imunitetą bolševikų ideologijai. Kai kurie iš jų vėliau pasuko ginkluotosios kovos ar neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo keliu. O 1940–1941 m. jų brandai ir būsimam pokario metų apsisprendimui nemažai įtakos padarė ir 1940 m. lapkričio mėn. per bolševikų perversmo metines brukamų idėjų primityvumas. Tai suvokę, kai kurie gimnazistai jau per pirmąją sovietmetį susiformavo kaip 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai.

Tarp mokytojų pasitaikė ir visiškų moralinių parsidavėlių. Dalis tokių jau 1940 m. rudenį tapo NKVD apskričių skyrių operatyvininkų agentais. Juos bolševikų saugumas panaudojo savo kolegoms ir kitiems žmonėms sekti, informacijai apie naujai valdžiai „priešiškus elementus“ rinkti. Tiesa, dalis operatyvininkų užverbuotų žmonių tapdavo popieriniais agentais. Jie figūruodavo NKVD skyrių kartotekose, bet visai išsisukinėdavo nuo užduočių vykdymo ar pateikti jų atlikimo rezultatus, nesuteikdavo saugumiečiams norimos informacijos apie antisovietišškai nusiteikusius asmenis. Tai buvo lengviau daryti NKVD skyriams vykdant agentų korpuso plėtimo planus, nes keli apskrities saugumo pareigūnai neturėjo kada dažnai

kviestis pokalbio kiekvieno užverbuoto netikro (vengiančio kenkti žmonėms) ar tikro agento. Algirdas Endriukaitis, rašydamas apie NKVD Šakių apskrities skyriaus veiklą pirmuoju sovietmečiu, remdamasis LYA duomenimis, sudarė 1940–1941 m. okupacinio NKVD užverbuotų 208 asmenų, kurių pavardes slepia slapyvardžiai, sąrašą⁶⁷. Dvidešimt aštuoni iš jų į agentų sąrašus buvo įrašyti 1940 m. spalio 16 d. Enkavėdistai šiuos asmenis šantažu ir kitais būdais priverstė pasirašyti sutikimą bendradarbiauti ir teikti žinias, bet veikiausiai daugelis jų to nedarė arba tik imitavo užduočių atlikimą. Reikia manyti, kad tarp provincijos mokytojų, priklausiusių kaimo inteligentijai, tokių netikrų agentų, šnipinėjančių savo kolegas ir mokinių tėvus, buvo dauguma. Kaip tik tada, spalio antroje pusėje, buvo įsibėgėjusi ruošimosi „Spalio švenčių“ renginiams kampanija. Buvo vykdomos įvairios vadinamosios socialistinės lenktynės, prisiimami „socialistiniai įsipareigojimai“, spaudoje ir per radiją prasiėjo propagandinė kampanija visuomenės bolševikinio auklėjimo klausimais.

1940 m. rudenį vietos kolaborantų pastangomis siekta per labai trumpą laiką „perauklėti“ visuomenę, priversti ją paklusti okupantų vykdomai politikai. Mokytojai buvo priblokšti sovietizavimo praktikos ir bolševikų indoktrinacijos bangos. Mokykloms taikomi spartaus sovietizavimo veiksmai ir juos lydinti primityvi bolševikinė propaganda davė priešingų rezultatų. Net palankiai ar neutraliai naująją santvarką vertusių tėvų vyresni vaikai tarp savo mokslo draugų piktinosi vadinamosiomis reformomis savo mokyklose. Apie Lietuvoje vykusius procesus mokiniai užduodavo mokytojams nepatogių klausimų, į kuriuos ne visi sugebėdavo atsakyti taip, kad jų auklėtiniai liktų patenkinti. Neretai aktyvesni ir drąsesni mokiniai šaipėsi iš sovietų aktyvistų ne tik savam būry, bet ir per renginius. Mokytojams

iškilo moralinė pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo problema. Dauguma Lietuvos (taip pat ir Šakių apskrities) pedagogų ši moralinę egzaminą 1940–1941 m. m. išlaikė garbingai. Per 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius daugelio Lietuvos vietovių mokyklų mokytojai, mokiniai ir visuomenė taip pat rado būdų, kaip išreikšti savo antisovietinį nusiteikimą. Tai šiek tiek atsispindi Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų ataskaitose ir pranešimuose. 1940 m. rudenį mokykla, mokinių tėvai, padedami mokytojų, visomis įmanomomis išgalėmis gynė moksleivius nuo pragaištingo ateizmo ir stalininio bolševizmo idėjų. Dalis mokyto-

jų atliko paprasčiausią rezistencinių veiksmą, atvirai ar užuominomis atskleisdami savo auklėtiniams tikrąją 1940 m. įvykių prasmę arba toliau ugdydami vaikus patriotine buvusios nepriklausomos Lietuvos dvasia ir moralinių vertybių pagrindu. Dauguma mokytojų liko ištikimi iki 1940 m. okupacijos puoselėtiems nepriklausomos Lietuvos idealams ir patriotinėms nuostatoms. Tačiau kai kurie pedagogai, prievartaujami ir gąsdinami galima diskriminacija, neatsispyrė labiau nepašlovinę su „Stalino saule“ atneštos okupantų tvarkos. Temai ir netyrinėtiems jos aspektams atskleisti būtina išsamesnė analizė.

Nuorodos

¹ B. Kuzmickas, „Dvasinis genocidas“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose*, Vilnius–Kaunas, 1994, p. 38.

² Pvz., M. Burokevičius, *Lietuvos KP ideologinis darbas su inteligentija 1940–1965 m.*, Vilnius, 1972; A. Bendžius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Lietuvoje 1940–1970 m.*, Kaunas, 1973.

³ Pvz., A. Bubnys, „Anapus teisingumo ir gėrio: Lietuvos mokytojų trėmimas į Sibirą 1941 m. birželio 14–21 d.“, *Tarybinis mokytojas*, 1989, sausio 4; „Švietimo darbuotojų likimai 1941 metais“, *Lietuvos archyvai*, Nr. 2, Vilnius, 1990, p. 53–99; A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius, 1991.

⁴ V. Pšibilskis, *Kultūrinio švietimo įstaigos 1940–1941 metų ir pokario ideologinėje situacijoje*, Vilnius, 1989; V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002; J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

⁵ Pvz., J. Matusėvičius, „Lietuvių tautos priešinimasis krašto sovietizacijai 1940–1941 metais“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 126–136;

⁶ J. Bosas, *Zanavykijos pradinės mokyklos*, Kaunas, 2009; M. Puodžiukaitienė, *Sintautų mokyklos šviesa*, Kaunas, 2004.

⁷ *Sintautai*, 1–2 d., Vilnius, 2013; *Gelgaudiškio vidurinė mokykla*, Marijampolė, 2005.

⁸ *Gelgaudiškis*, 1–2 d., Vilnius, 2011.

⁹ R. Kudirka, *Barzdai*, Marijampolė, 1998; *Jankų kalendorius. 2001-ieji metai*, Marijampolė, 2001; A. Macevičienė, *Liepalotai – zanavykų kampelis*, Šakiai, 2001; V. Kriščiūnas, *Kiduliai laiko kryžkelėse*, Utena, 2013.

¹⁰ B. Vosylius, „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslo metus“, *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 51.

¹¹ A. Kučinskas, „Tarybiniai metai gimnazijose“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 133.

¹² *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 778.

¹³ M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1924–1944)“, *Zanavykija*, t. 2, Čikaga, 1979, p. 92.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 133.

¹⁵ A. E. Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 195–198.

¹⁶ V. Kašauskienė, *Istorijos spąstuose*, Vilnius, 1914, p. 355.

¹⁷ *Ibid.*, p. 474–489.

¹⁸ A. Kučinskas, op. cit., p. 135.

¹⁹ A. E. Senn, op. cit., p. 197.

²⁰ A. Šipielienė (Palaimaitė), „Kaip buvo paskelbta sovietų valdžia Upninkuose“, *Vepriai*, Vilnius, 2010, p. 237.

²¹ J. Orento 1940 m. liepos 12 d. suėmimo orderis ir kratos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13039, l. 4–6; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)* (antrasis pataisytas ir papildytas leidimas), Vilnius, 1999, p. 611.

²² V. Kašauskienė, *Istorijos spąstuose*, p. 388.

- ²³ B. Vosylius, op. cit., p. 55–57.
- ²⁴ A. Lukšas, „Melas, virtęs tiesa“, *Lietuvos žinios*, 2012, spalio 5.
- ²⁵ Kostė, „Istorinį suvažiavimą prisiminus“, *Mokykla ir gyvenimas*, 1940, Nr. 8.
- ²⁶ N. Maslauskienė, „Nusikalstamos politikos sistema. Okupacinių politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940–1941 m.“, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007, p. 70–82; V. Kašauskienė, *Istorijos sąspūstose*, p. 388–390.
- ²⁷ *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, p. 778.
- ²⁸ Švietimo liaudies komisariato Vidurinio mokslo departamento aplinkraštis visų gimnazijų ir progimnazijų direktoriams, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 136.
- ²⁹ B. Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, Cleveland, 1950, p. 68–71.
- ³⁰ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 47a, l. 6.
- ³¹ M. Puodžiukaitienė, „Sintautai senelių atsiminimuose“, *Sintautai*, d. 2, p. 1589.
- ³² Pradžios mokslo departamento 1940 m. rugsėjo 30 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 244, l. 44.
- ³³ Šakių apskrities pradžios mokyklų veikla 1940 m., *ibid.*, b. 204, l. 3–65.
- ³⁴ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 10.
- ³⁵ M. Liulevičienė, op. cit., p. 92.
- ³⁶ A. Streikus, „Religinio gyvenimo žlugdymas 1940–1941 metais“, *Okupacija ir aneksija: pirmoji sovietinė okupacija*, Vilnius, 1997, p. 460.
- ³⁷ J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 20.
- ³⁸ N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Ji nebuvo vėjo lankstoma nendrelė“, *XXI amžius*, 2005, birželio 15.
- ³⁹ A. Buškevičienė, „Prie versmės, kur – pradžių pradžia“, *XXI amžius*, 2003, liepos 16.
- ⁴⁰ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 47a, l. 9.
- ⁴¹ Arturo Flikaičio (g. 1933 m.) ir Romo Treiderio (g. 1931 m.) paliudijimai. Abu jie 1940–1941 m. m. mokėsi Šakių apskrities Kudirkos Naumiesčio pradžios mokykloje.
- ⁴² Švietimo liaudies komisariato pavaduotojo J. Žiugždos 1940 m. rugsėjo 6 d. raštas pradžios, vidurinių ir specialiųjų mokyklų vadovybėms, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 125; B. Vosylius, op. cit., p. 61.
- ⁴³ A. Kučinskas, op. cit., p. 139.
- ⁴⁴ *Ibid.*, p. 140.
- ⁴⁵ J. Bosas, op. cit., p. 42–141.
- ⁴⁶ LTSR švietimo liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 17 d. instrukcija Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvėms minėti, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 94.
- ⁴⁷ Vaitiekupių pradžios mokyklos Didžiosios Spalių Revoliucijos paminėjimo aprašymas, *ibid.*, b. 245, l. 67.
- ⁴⁸ Veršių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio mėn. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 61.
- ⁴⁹ Totorviečių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 64.
- ⁵⁰ Didžiosios Spalių Revoliucijos sukakties minėjimo Panovių pradžios mokykloje 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵¹ Valakbūdžio pradžios mokyklos Didžiosios Spalio Revoliucijos 23-ųjų metų sukaktuvių minėjimo aprašymas, *ibid.*, l. 68.
- ⁵² Totorviečių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 64.
- ⁵³ Didžiosios Spalių Revoliucijos sukakties minėjimo Panovių pradžios mokykloje 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵⁴ Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvių minėjimo Sintautuose 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵⁵ *Ibid.*
- ⁵⁶ *Ibid.*
- ⁵⁷ Mockupių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 60.
- ⁵⁸ *Ibid.*
- ⁵⁹ Šilgalių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 69.
- ⁶⁰ Senųjų Zylpių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas inspektoriui, *ibid.*, l. 62–63.
- ⁶¹ *Ibid.*
- ⁶² Veršių pradžios mokyklos mokinių tėvų 1940 m. lapkričio 24 d. prašymas švietimo liaudies komisariui, *ibid.*, b. 244, l. 9.
- ⁶³ LTSR švietimo liaudies komisariato Pradžios mokyklų valdybos 1940 m. gruodžio 17 d. raštas

Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 10.

⁶⁴ S. Buchaveckas, „Krašto bendrojo lavinimo mokyklos pirmosios sovietų ir nacių okupacijų metais (1940–1944)“, *Gruzdžiai*, d. 2, Vilnius, 2010, p. 126.

⁶⁵ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos 1940 m. lapkričio 18 d. raštas Švietimo liaudies komisariato Pradžios mokyklų valdybai, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 2.

⁶⁶ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2007, p. 33.

⁶⁷ A. Endriukaitis, *Šakių apskrities okupacinis NKVD 1940–1941 metais* [prieiga internete: <<http://www.savastis.lt>>]; LYA, f. 1, ap. 6, b. 4.

Gauta 2014 04 17
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius